

Déry Tibor: Botladozás

„...egy gondolkodás menetét kívánom itt bemutatni” — írta Déry Tibor abban az 1977-ben keltezett *Előszó*ban, amelyet tanulmányainak és cikkeinek gyűjteményéhez szánt, s amelynek kinyomtatását már nem érthette meg. Valóban, a két vaskos kötet, amely Réz Pál szerkesztésében került kiadásra, az író gondolkodásának menetét és történetét mutatja be. Ezért nem is tekinthető csupán a regényekben, elbeszélésekben, színművekben és költeményekben testet öltő életmű melléktermékének. Huszadik századi klasszikusaink szépírói munkássága mellett gyakran egyenrangú szerep jutott az értekező prózának vagy a publicisztikának. Németh László és Füst Milán tanulmányai, Kodolányi és Féja Géza cikkei, Illyés és Vas István esszéi semmiképpen sem jelentik az írói tevékenység „második vonalát”. Déry esszéi, cikkei és tanulmányai sem; bennük is ugyanaz az írói gondolkodás, lelkiismeret és alkotó erő nyilvánul meg, amely a szépirodalmi művekben. A *Botladozás* értekező prózája nemcsak magyarázza a regényeket, nemcsak szemlélteti az életrajzot, és nemcsak kulcsot ad a gondolkodás menetének pontosabb értéséhez, hanem önálló érték is: a modern magyar esszéirodalom egyik jelentékeny teljesítménye, az életmű egyik izgalmas fejezete.

Déry Tibor írói tevékenységének mindvégig erősen „ideologikus” jellege volt. Irodalmunk története során alighanem ritka volt az olyan író, aki hozzá hasonló tudatos érdeklődéssel és módszeres vizsgálódással követte volna nyomon a társadalmi tudat változásait, és közvetítette volna (nemcsak szépirodalmi művekben, hanem tanulmányokban és cikkeiben is) ennek a tudatnak az „ideológiai” formáit. Múlt századi prózairodalmunkból bizonyára Eötvös és Kemény, a jelen századból pedig Ady, Babits, Kassák, Remenyik Zsigmond, Illyés és Németh László munkásságában hagytak mélyebb nyomot az „ideológiák”. Közéjük tartozik Déry is, aki nemcsak a társadalom: az élet történetét követte figyelemmel, hanem a társadalmi tudat és az ideológiai képződmények történetét is. A gondolati igénynek s az ideológiai érdeklődésnek nála mindig elsőrendű, mondhatnók, formaalkotó szerep jutott. Szépirodalmi műveiben is eszmék próbája, sőt küzdelme zajlik; ez a küzdelem, általában az alkotó személyiség és a gondolkodó ember belső küzdelme hatja át értekező prózáját is: esszéit, cikkeit és tanulmányait.

Maga Déry Tibor hivatkozott arra több alkalommal is, hogy művészi pályáját és emberi sorsát mindig eszmék kísérték, alakították. *Ítélet nincs* című önéletrajzi „esszéregényében” olyan lénynek írta le magát, aki még akkor is kérdésekkel ostromolja a világot: történelmi és társadalmi környezetét, ha e sürgető kérdéseire válasz sem érkezik. Egyik önéletrajzi vázlatában olyan hajóhoz hasonlította magát, „amely üresen indult el, s az útjába eső kikötőkben szedi fel üzemanyagát”. E hasonlat a fáradhatatlan keresésre, az örökös nyugtalanságra utalt. Nyugtalanságra, amely mindig új kérdésekre és új válaszokra vezetett, új eszméket épített, új filozófiák nyomában kutatótt. Déry Tibor életművének és gondolkodásának „ideologikus” természete az emberi szellem állandó szomjúságára vallott, az alkotó egyéniség karakterét mutatta meg.

A „gondolkodás menetét”: a gondolkodó személyiség pályáját a *romantikus lázadás* és az *ironikus szkepszis* között kell kijelölnünk az olvasott cikkek és tanulmányok alapján. A romantikus lázadás az írói pálya első szakaszának vezérmotívuma, amely Déry fiatalkori költészete mellett olyan regényekben (kisregényekben) kapott erőteljes kifejezést, mint a pályakezdő *Lia*, majd *A kéthangú kiáltás* és az *Alkonyodik, a bárányok elvéreznek*, de ezt a lázadó szellemiséget képviselték az író dadaista drámakísérletei is. E lázadást az első világháború, az 1918–19-es forradalmak, majd az emigráció élményei táplálták, s a lázadó ész és képzelet egyformán ostromolta a társadalomnak és az emberi létezésnek azokat a törvényeit, amelyek béklyót raktak az emberi személyiség merész vágyaira. A fiatal Déry Tibor a szociális forradalom és az avantgarde művészet hívei között lépett porondra, korai esszéiben, kritikai és publicisztikai írásaiban e kettős forradalom mellett érvelt, az anarchikus szabadság és a művészi lázadás programját fogalmazta meg. *Új irodalom elé?*, *Az utolsó nemzeti költő*, *Kassák Lajos* és *A homokóra madarai* című esszéi, tanulmányai az avantgarde harcosszétetikájára szerint ítélték meg a magyar irodalom korabeli helyzetét és törekvéseit.

Déry az avantgarde lázadás útján jutott el a dadaizmus megértéséhez, sőt mint színdarabkísérletei és néhány költeménye mutatja, művészi gyakorlatához. *Dadaizmus* című, 1921-ben keltezett tanulmányában nem kevés megértéssel ismertette a dadaista mozgalom célkitűzéseit, visszhangozta Tristan Tzara 1918-as első *Dada Kiáltványának* tételait. A világ, vallotta a dadaistákkal együtt, értelmetlen, fel kell tehát lázadni ellene. A mozgalomnak azt a tanítását azonban, amely már a cselekvés értelmetlenségét hirdette, képtelen volt elfogadni. „Én — vallotta — nem tudok lemondani arról a hitemről, hogy az embereket új, szebb rendekbe lehet vezetni, és minden erőm, művészi akaratom e cél felé taszítja életemet.” A dadaizmusban is megtalálta a szociális forradalom elemi követelményét: a célszerű lázadást, amely már nem anarchista gésztust, hanem értelmes cselekvést jelent. Dadaista korszakának éppen ezért távlata volt; dadaista művei és eszmefuttatásai azt ígérték, hogy el fog érkezni a tudatos forradalmár világgépéhez és magatartásához, a realista író szemléletéhez, természetesen ahhoz a modern realizmushoz, amely az avantgarde vívmányaival gazdagodott.

A harmincas évek első felében valóban bekövetkezett Déry realista fordulata, az az írói korszaka, amely egészen az ötvenes évek végéig tartott, és amely olyan klasszikus műveket teremtett, mint *A befejezetlen mondat* és a *Felelet*. Ennek a korszaknak mintegy „ideológiai” összefoglalása volt az *Írói szabadságról* című esszé 1936-ban, amely a politikai elkötelezettség irányába ható személyes döntés körülményeit világította meg. „Mit tehet itt az a polgári író — kérdezte Déry —, ki saját társadalmi helyzetének, hivatásának és vágyképeinek alapos mérlegelése után visszautasítja az adott helyzetet? Vagy visszavonul az elefántcsonttoronyba (vagy egy utópisztikus Szigetre), vagy felölti az ihlet lángruháját s beborult homlokokkal s őrült szemekkel népe pusztulását siratja, vagy egyszerűbben, tárgyilagosan és józanul felméri a helyzetet, s azok mellé áll, akiknek mind erkölcsi, mind társadalmi érdekei egyeznek érdekeivel: az elnyomott osztályok mellé.” Ő maga ez utóbbi lehetőséget választotta; teljes tehetségével és erejével a munkásmozgalomnak kötelezte el magát. Ez az elkötelezettsége szötte át publicisztikai és esszéíró tevékenységét az ellenforradalmi korszak utolsó éveiben és a felszabadulás után.

A szocialista társadalomért és kultúráért vállalt küzdelem: az önként vállalt szolgálat ölt alakot például a József Attiláról és Salamon Ernőről írott portrétanulmányban, a felszabadulás után kibontakozó publicisztikában (*A nemzeti büntudat hiányáról*, *Író és párt*, *Beszéd a debreceni írókongresszuson*) és abban a néhány útirajzban (*Svájci ceruzajegyzetek*, *Jegyzetek a Szovjetunióról*), amely a háború után megváltozó európai életről adott érzékletes képet. Az ötvenes évek közepén új szenvedély hatotta át a közírói tevékenységet és a készülő irodalmi riportokat. Déry, másokkal egyetemben, a „személyi kultusz” politikája ellen lépett fel, az ország gazdasági, morális és szellemi gondjait fejezte ki. E gondokról árulkodott *Hazáról, emberekről* című 1954-es riportsorozata, a *Felelet*-vitában elfoglalt álláspontja és egy

kötetre való publicisztikája, amely annak idején *Útkaparó* címmel került az olvasóközönség kezébe, s amely a jelen gyűjteményben is olvasható. Az irodalmi és közéleti vitákban szót kérő író a szocialista humanizmus elveit hangoztatta, a szocialista társadalom etikai normáit védelmezte.

A közéleti harcok s kivált személyes életének alakulása ugyanakkor a számvetés kényszerét hozták, Déry Tibornak újra végig kellett gondolnia az írói hivatás feladatait és lehetőségeit. E küzdelmes, nemegyszer drámai számvetés során végül az ironikus szkepszis győzedelmeskedett. Ezt a szkeptikus ironiát mutatják a kései regények is: a *G. A. úr X-ben*, *A kiközösítő*, és főleg az *Ítélet nincs*, amely az élet és a történelem mérlegre állítása révén kívánta igazolni a szkepszist, és magyarázni az ironiát. Az írói pálya e harmadik szakaszán nőtt meg ismét az értekező próza szerepe. Már a három kötetre menő *A napok hordaléka* című jegyzetsorozat is a tájékozódó és elmélkedő esszéműfaj szerepét példázza, az önéletrajzi emlékezések, önportrék, interjúk, töprengő írások egész légiója pedig még inkább kidomborította azt a tényt, hogy az idős író kezén a magyar esszéirodalom egészen sajátos változata jött létre. Ennek a változatnak a nyilvános gondolkodás, a belső ellentmondások vállalása és kendőzetlen feltárása, a szellemi *nyitottság* adott igazi műfaji karaktert és személyes művészi erőt.

Az öregkori esszék részben vallomások jellegűek, az átélt sorssal és a létrehozott életművel vetnek számot, egyszerre tanúsítják a bölcs derűt és a feltámadó szorongásokat. Vannak közöttük novellaszerű remekművek, amelyek lírai érzékenységgel mutatják be a kétségeivel küzdő öreg író közérzetét. A *D. T. látogatása T. D.-nél*, *Egy gyáva ember arcképe*, *Egy öregember arcképe* és *Pályám emlékezete* című önvallo-másokra gondolok. Más írásoknak inkább bölcséleti, pontosabban társadalom- és történelembölcséleti hangoltsága van. Így a *Jegyzet a Balatonról*, az *Emberekről*, *állatokról*, az *Alkonyati táj egy gyilkossággal s a folytatásával* című „jegyzetek” általában a humanizmus mai értelmezését, a humánus elvek érvényesülésének lehetőségét kutatják. Szétnézve a drámai feszültségek között hányódó jelenkoron, Déry Tibor nem volt éppen reménykedő. Az emberi természet rejtélyein töprengve mind inkább hatalmába kerítette a szkepszis, nemegyszer a nyílt kétségbeesés. Ennek a szkepszisnek és kétségbeesésnek volt részben kifejezője, részben palástja az ironia. Mindazonáltal a szkeptikus szemlélet és bölcsélet nem uralkodhatott el a késői műveken: Déry mindvégig őrizte az emberiség megmaradásába és fejlődésébe vetett hitét. Azt a hitet, amelyet még ifjúságában küzdött ki magának, és amely legkésőbb óráiban is képes volt megcsillantani valami halovány reményt. „... bízom az élet szükségességében” — mondotta egyik utolsó nyilatkozatában. Ez a bizalom világítja be értekező prózájának utolsó fejezetét. (*Szépirodalmi*, 1978.)

POMOGÁTS BÉLA

A Kortársaink sorozat új kötetei

Az irodalomtudomány fejlődése nem független tárgyától: elmaradásai és föl-zárkózásai, ha ütemkülönbséggel is, állapotváltozásaiból következnek. Irodalmunk ötvenes-hatvanas évekbeli megelevenedése, szellemi frissesége mintha most érne el a szaktudomány műhelyeiig. Ennek egyik jeleként olyan lírai életművek birtokba-vételére is vállalkozik, melyekkel korábban semmit vagy vajmi keveset tudott kezdeni. Módszertana mostanában válik alkalmassá (az életmáslón önkifejező, a személyiség, emberi magatartás és élmény konkrétságát megragadó költészet mellett) a kreatívabb és stilizálabb szándékú, úgynevezett műalkotáslíra vizsgálatára. Szép és bizonyító erejű példája e törekvésnek a Kortársaink sorozat újonnan megjelent néhány kötete.